

УДК 800.732:801.541.1

КАЛЬКУВАННЯ ЯК СПОСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ

Власенко В. В.

РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет», м. Сімферополь

Статтю присвячено проблемі калькування в українському мовознавстві. Увагу зосереджено на визначенні лінгвістичного статусу калькування як способу словотворення.

Ключові слова: запозичення, калькування, калька, словотворення.

Постановка проблеми. Калькування належить до малодосліджених лінгвістичних явищ. Згадується калькування принагідно як про явище другорядне, коли йдеться про міжмовні контакти, запозичення й переклад. Навіть у підручниках із сучасної української мови початку ХХІ ст. (за ред. А. П. Грищенка, М. Я. Плющ та ін.) можна почерпнути не більше того, що було й 50 років тому. Дізнаємось лише, що «особливим різновидом запозичень є калькування (від фр. *calque* – копія) – переклад значущих частин слова: *прислівник* (лат. *ad + verbum*), *правопис* (гр. *orthos + grapho*)» [15, с. 132]. Або: «Значну кількість становлять лексеми, засвоєні українською мовою шляхом калькування. До них (запозичень) належать суспільно-політичні терміни, слова на позначення соціально-економічних явищ, предметів виробництва та інших реалій, а саме: *багатроверстатник, вантажобіг, виробничник, відмінник, вогнегасник, гучномовець, держплан, колгосп, місяцехід, напівпровідник, радіомовлення та багато інших*» [14, с. 84]. Отже, традиційно в навчальній і довідковій літературі калькування розглядається переважно як різновид запозичень – «точний переклад складових елементів слова» [13, с. 133].

Л. Єфремов, один із дослідників калькування, висловлює думку про самостійний статус калькування як лінгвістичного явища, що «заслужує на спеціальне, а не побіжне вивчення, і його не можна “пристебнути” навіть до такої великої проблеми, як лексичне запозичення» [2, с. 119]. Автор терміна *калька* Ш. Баллі ще на початку ХХ століття заявляв, що в науці належно не поціновано розмах і значення цієї форми мовного впливу, а «запозичення є лише одним із конкретних проявів загальної тенденції, до того ж менш поширеної, ніж калька» [1, с. 71].

Окремі факти калькування в старослов'янській мові розглядаються в працях В. В. Виноградова, Л. П. Єфремова, Ю. С. Сорокіна, М. М. Шанського та ін. Латинські лексичні кальки в німецькій мові досліджував О. Я. Матвеев, кальки з німецької мови у російській – К. Флекенштейн, із російської в італійській – М. В. Гачечиладзе, в італійській – Л. А. Пономаренко. У 60-х роках минулого століття з'являється низка праць описового характеру, присвячених вивченню кальок із російської мови в національних мовах колишнього СРСР. Р. Мулліна і Д. Алтабаєва досліджують кальки в казахській мові, Е. М. Ахундзянов – у татарській, Н. І. Бажина – в киргизській, А. А. Савваткова – в марійській, О. К. Палій – у молдавській, Е. Шаахметов і С. А. Асланян – в узбецькій. Розмежування різних типів кальок і лексичних запозичень в умовах контактування неспоріднених і

неблизькоспоріднених мов не становить особливих труднощів і переважно визначається безпомилково.

Вивчення калькування з близькоспоріднених мов ускладнюється наявністю генетично спільного лексичного шару, пов'язано з труднощами в розмежуванні запозичення, калькування і фактів самостійного лексико-семантичного розвитку. Разом із тим це ніяк не обмежує можливостей калькування, а, на думку деяких мовознавців, навпаки, у близькоспоріднених мовах «більше виражена тенденція до переважання калькування над прямим запозиченням» [7, с. 240-241]. Такої ж думки дотримуються білоруські дослідники А. Я. Баханьков і М. І. Круковський. С. В. Семчинський на основі докладного вивчення і узагальнення великого фактичного матеріалу слов'яно-східнороманських контактів приходять до висновку, що процес калькування залежить від спільних рис у структурі контактуючих мов, він полегшується, якщо ці структури типологічно близькі, й гальмується, якщо між ними мало точок дотику [12, с. 182].

В українському мовознавстві неодноразово наголошувалось (праці Г. І. Їжакевич, В. І. Кононенко, В. Т. Коломієць, А. А. Москаленко, Л. С. Паламарчук, М. М. Пилинський, Т. І. Панько та ін.) на активному поповненні українського словника за рахунок калькування з російської мови. Проте відсутність добре розробленої теорії калькування не могло не позначитися на стані наукових досліджень цього складного лінгвістичного явища. Ще й досі чітко не визначена лінгвістична сутність калькування, не вироблено загальноприйнятих принципів для характеристики і класифікації кальок. Крім того, нерідко в сучасних працях уживаються терміни *калька*, *калькування* з виразним негативним забарвленням. Натрапляємо у періодичних виданнях на гасла типу «Обережно: калька!», «Немає звіра страшнішого за кальку» тощо.

Слово *калька* в термінологічному значенні вперше використав Ш. Баллі в роботі «Трактат про французьку стилістику», опублікованій в 1909 році. У перекладі російською мовою це визначення звучить так: «Кальками мы называем слова и выражения, образованные механически, путем буквального перевода, по образцу выражений, взятых из иностранного языка» [1, с. 69]. Цей переклад Р. Зорівчак вважає не зовсім адекватним оригіналу і пропонує свій варіант перекладу з французької мови на українську: «Що ж до кальок, то це слова й вислови, утворені автоматично через механічний переклад, за зразком інших висловів, узятих з іноземної мови» [4, с. 82]. Можливо, саме через слово *буквальний* у перекладацькій практиці склалося негативне ставлення деяких авторів до цього явища. А буквалізм і художній переклад явища несумісні. Так, у перекладознавстві кальки сприймали переважно як результат буквалізму. Зокрема, Олекса Кундзіч вважав, що «калька обов'язково веде до неточності художнього слова... У ній і штучний порядок слів, і викривлення думки, і зміна тону...» [8, с. 90]. Цитована праця була написана ще в 1954 році, коли тільки відбувалося становлення терміна у вітчизняній перекладацькій терміносистемі.

Зауважимо, що проблема калькування набуває особливого змісту, якщо розглядати її як один із традиційних засобів термінотворення різних галузей наук і нормування термінології. У різні історичні періоди розвитку мов активність калькування

була різною. Наприклад, коли латинь в Європі була мовою науки, то відповідно була «постачальником десятків і сотень наукових термінів, одні терміни запозичували, інші перекладали, треті калькували», що й викликало появу численних кальок в європейських мовах [9, с. 179]. Тому не калькування становить небезпеку, а надмір кальок чи їх позасистемний характер на певному етапі розвитку мови. Р. Зорівчак на численних прикладах переконливо доводить, що тільки гіпертрофія калькування, зловживання приводить до буквализму. І з цим не можна не погодитись. Однобокий підхід на обмеженому лексичному матеріалі не може дати повного уявлення про калькування як процес і його результат – кальку.

Термін *калька* прижився і закріпився в багатьох мовах. Думки Ш. Баллі щодо кальки, висловлені на початку ХХ століття, уточнюються і знаходять подальший розвиток у дослідженнях зарубіжних і вітчизняних мовознавців. Аналіз різних думок і поглядів, представлених у наукових працях з теоретичних проблем калькування дає підстави вийти за рамки традиційного підходу до калькування і розглядати це складне лінгвістичне явище як частину дериваційної системи номінації (пор. засоби номінації: слова, фразеологізми, синтаксичні словосполучення). Традиційно відповідно до способу калькування розрізняють кальки лексичні (словотвірні), семантичні, фразеологічні, синтаксичні. У теорії лексичного калькування ключове місце належить словотвірному калькуванню, яке повністю вписується в загальну теорію словотворення з його терміносистемою. Класифікація типів кальок здійснюється на встановленні співвідношення структури, мотивованості та словотвірної моделі кальок і об'єктів калькування. Словотвірна мотивованість лексичних кальок має двобічний характер – семантичний і формальний (афіксація, складання, аббревіація) або однобічний – семантичний (семантичний спосіб творення).

Калька у сучасному українському мовознавстві сприймається не тільки як «буквальний переклад кожної частини іншомовного слова». Є й інші міркування: «Калька (фр. *calque* – копія) – слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови» [3, с. 73]. «Калькування – творення нових слів і виразів шляхом копіювання лексико-семантичних та синтаксичних моделей іншої мови. Напр., складноскорочене слово *лікнеп* (*ліквідація неписьменності*) утворене К. відповідно російського вислову *ликбез* (*ликвідація безграмотності*)...» [Там же, с. 74]. Тобто, калькування становить собою свідомий процес і носить творчий характер. Навіть наведений тут приклад – це результат не буквализму (адже є в українській мові й слово *безграмотність*), а творчої думки. Дослідники відзначають, що за характером своїх словотвірних компонентів кальки нічим не відрізняються від самостійних мовних утворень даної мови і сприймаються її носіями як звичайні слова рідної мови [7, с. 30]. Вони заповнюють словникові прогалини, зберігаючи при цьому загальну структуру, граматику, орфоepію української мови. Кальки в українській мові формувалися під впливом багатьох мов: давньогрец. (*милозвучний, православний*), лат. (*милосердя, землеробство*), нім. (*залізниця, півострів*), фр. (*міжнародний*), англ. (*хмарочос*), польськ. (*вірогідний*) та ін. Створені в різні історичні періоди з питомих дериваційно-мотивуючих одиниць, вони органічно вливались в лексичний склад української мови і сприяли розвитку її лексико-семантичної системи. Н. Ф. Клименко в енциклопедії «Українська мова» [6, с. 228] підтверджує, що багато

кальок виникло в українській мові під впливом російської ще в минулі століття (*землевласник, незалежність, співробітник*), а особливо у радянський період (*відмінник, гучномовець, зернохосвище, колгосп, радгосп, недільник, криголам, багатроверстатник*). Зауважимо, що цей процес триває й нині.

Так, ще донедавна в українській мові не було однослівного відповідника до російського слова *соискатель*. Найповніший для свого часу й донині словник подає описово: **соискатель** (чого) особа, яка (що) бажає одержати (здобути) (що); (*участник соискания*) учасник змагання на одержання (на здобуття) (чого); (*претендент*) претендент (на що) [11, с. 340]. З практичних потреб у пошуках більш економного однослівного найменування вживали не тільки в живому розмовному мовленні, а й у діловому спілкуванні лексичні еквівалентні варіанти: *пошукач, пошукувач, шукач, пошуківець (пошуковець), здобувач*. Мовною практикою закріпилося слово *здобувач* як нормативна форма, уже засвідчена в Новому російсько-українському словнику-довіднику [10, с. 545]. Цілком закономірно продуктивний словотвірний тип іменників із загальним значенням особи діяча (виконавця певної дії, названої дієсловом) мотивується основою префіксального перехідного дієслова, а еквівалентні відношення з російськими віддієслівними іменниками на **-тель** встановлюються в українській мові за допомогою суфікса суб'єктивної семантики **-ч/-ач/**. Пор.: укр. *споживач, користувач, винищувач, викладач, відвідувач* – рос. *потребитель, пользователь, истребитель, преподаватель, посетитель* і под. Відповідно *здобувач* – той, хто захищає дисертацію, *здобуває* науковий ступінь, а дисертація *на здобуття* наукового ступеня кандидата чи доктора... Усі інші форми (названі вище) – ненормативні кальки. Калькування може здійснюватися шляхом проб і помилок, супроводжуватися іноді появою дублетних найменувань (*запобіжник, застережник*), омонімічних (*шукач – искатель, шукач – соискатель*), які в ряді випадків функціонують у мові паралельно, або певний час можуть співіснувати, конкурувати, а згодом розмежуватись у результаті семантичної диференціації. У російсько-українському словнику складної лексики Святослав Караванський подає до слів *искатель* і *соискатель* словникові статті, де засвідчено паралельно слово *шукач* з омонімічним значенням [5, с. 466].

Аналіз фактів калькування на основі двомовних (російсько-українських) лексикографічних праць логічно підводить до певних **висновків**.

Лексичне калькування в сучасній українській мові становить собою свідому цілеспрямовану діяльність двомовних суб'єктів, зумовлену взаємодією лінгвістичних і екстралінгвістичних факторів.

Лексичне калькування здійснюється за словотвірними законами й правилами сучасної української мови і носить творчий характер.

До лексичного калькування повністю підходить загальна теорія словотворення з її терміносистемою та деякими уточненнями. Є всі підстави розглядати калькування як спосіб словотворення.

Створення лексичних кальок здійснюється переважно за продуктивними в той чи інший період моделями і сприяє активізації потенційних можливостей рідної мови, встановленню нових парадигматичних і синтагматичних відношень, розвитку полісемії, синонімії.

У процесі калькування можлива поява невдалих, ненормативних кальок типу *міропримство, співпадати, багаточисленний* тощо, які заслуговують окремого докладного вивчення.

Список літератури

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Издательство иностр. литературы, 1961. – 394 с.
2. Ефремов Л. П. Основы теории лексического калькирования : [учеб. пособие] / Л. П. Ефремов. – Алма-Ата: КазГУ, 1974. – 375 с.
3. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор ; [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001.
4. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою) : [монографія] / Роксоляна Петрівна Зорівчак. – Львів : Вид-во при ЛДУ «Вища школа», 1983. – 176 с.
5. Караванський Святослав. Російсько-український словник складної лексики / Святослав Караванський. – [2-ге вид., допов. і випр.] – Львів : БаК, 2006.
6. Клименко Н. Ф. Калька / Н. Ф. Клименко. Українська мова: Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співгол.), О. О. Тараненко, (співгол), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004.
7. Коломієць В. Т. Розвиток словотвору слов'янських мов у післявоєнний період : [монографія] / Віра Титівна Коломієць. – К. : Наук. думка, 1973.
8. Кундзіч О. Л. Творчі проблеми перекладу / О. Л. Кундзіч. – К. : Дніпро, 1973. – 264 с.
9. Кутина Л. Л. Формирование языка русской науки : (Терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII века) : [монография] / Лидия Леонтьевна Кутина. – М.–Л. : Наука, 1964. – 219 с.
10. Новий російсько-український словник-довідник / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1996.
11. Російсько-український словник : у 3-х т. – К. : Наук. думка, 1968. – Т. 3. – 1969.
12. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов : [монографія] / Станіслав Володимирович Семчинський. – К. : Вища школа, 1974.
13. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – К. : Наукова думка, 1973.
14. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [за ред. А. П. Грищенка]. — К. : Вища школа, 1997.
15. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [за ред. М. Я. Плющ]. – К. : Вища школа, 2000.

Власенко В. В. Калькирование как способ словообразования / В. В. Власенко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Т. 25 (64), № 4, ч. 2. – С. 20–24.

Статья посвящена проблеме калькирования в украинском языкознании. Внимание сосредоточено на определении лингвистического статуса калькирования как способа словообразования.

Ключевые слова: заимствование, калькирование, калька, словообразование.

Vlasenko V. Tracing as a way of word formation / Vlasenko V. // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2012. – Vol. 25 (64), No 4, part 2. – P. 20–24.

The article is devoted to tracing in the Ukrainian linguistics. The focus is on determining the linguistic status of tracing as a way of derivation.

Key words: borrowing, tracing, word formation, derivation.

Поступила в редакцію 18.10.2012 г.